

Az egyházlátogatás vagy *canonica visitatio* fogalma, kialakulása, rendeltetése, fajtái és gyakorlata

A *canonica visitatio* nem más, mint kánoni, azaz az egyház törvényei által előírt látogatás. Magyarul egyházlátogatásnak, az erről készült iratot pedig egyházlátogatási jegyzőkönyvnek nevezzük.² Az egyházlátogatás intézménye a katolikus egyház püspöki kormányzatának már az 5. században kialakult ellenőrző formája, de ennek gyökereit az apostoli korban kereshetjük.

Az apostolok – akiket hivatásuk, életük és foglalkozásuk alapján vándor apostoloknak is nevezhetünk – célja az volt, hogy minél több keresztény gyülekezetet alapítsanak. Tekintettel arra, hogy az apostolok egyik gyülekezetben sem telepedtek le véglegesen, mindig rábízták valakikre egy-egy új közösség lelki életét, elsősorban olyanokra, akik vállalták ezt a munkát. Mindegyik gyülekezetnek volt előjárója, tanítója, akinek a hitvallás és az erkölcsi élet tisztaságára, a jó rendre kellett felügyelnie, és akinek az eredményekről rendszeresen be kellett számolnia, amikor a küldöttek, az apostolok újból meglátogatták a gyülekezetet.³

Az őskeresztény gyülekezetek alapításában mindenekelőtt Pál apostolnak volt nagy szerepe, aki a pogányok közt hirdette az evangéliumot. Az apostolok cselekedeteiről szóló könyv szerzője, Lukács, nem történeti hitelesség szándékával írt Pál életéről, így a munkából elsősorban teológiai alapinformációkat kapunk. Lukács narratívái mind az evangéliumában, mind az Apostolok cselekedeteiben a keresztény önértelmezésről szólnak, az ősegyház evangelizációs programjáról, ami Jézus szavai szerint három fázisban valósult meg. Lukács mindegyikről részletesen beszámol. A szentlélek erejével felruházott egyház első és sokáig legfontosabb gyülekezete Jeruzsálemben jött létre. Az Apostolok cselekedetei első hét fejezete az itteni eseményekkel foglalkozik, egészen István dia-

¹ MOLNÁR Lehel (1968, Székelykeresztúr) a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának főlevéltárosa, doktori címét a Szegedi Tudományegyetemen szerezte. Elérhetősége: molnar.lehel@unitarius.org.

² Lásd: VARGA Imre, „A *canonica visitatio* (Fogalma, rövid története, jelentősége)”, *Vigilia* 42., 2. sz. (1977): 104–108., 104.

³ SZUHAY Benedek, *Az egyházlátogatás (canonica visitatio)* (Miskolc: 1900), 13–14.

kónus kivégzéséig. Az ekkoriban támadt általános keresztényüldözés elől menekülve a tanítványok egy része eljutott Szíro-Föníciába (a mai Libanon területére), Ciprusra és Antiókhíába, Szíria tartomány fővárosába (ApCsel 11,19), és továbbvitte az örömeiket. Júdea és Samária evangelizálásában – a második fázisban – Péter és János apostol, illetve Fülöp diakónus játszott jelentős szerepet. Péter Caesareában szolgált Kornéliusz századosnak és háza népének, aminek azért volt nagy jelentősége, mert először itt tértek meg pogány rómaiak. Samáriában pedig „hittek Fülöpnek, aki az Isten országáról és a Jézus Krisztus nevééről szóló evangéliumot hirdette, megkeresztelkedtek, férfiak és nők egyaránt” (ApCsel 8,12). Röviddel Saul (Pál) megtérése után tehát már teljesült az egyház küldetésének első két fázisa: „Az egyháznak tehát egész Júdeában, Galileában és Samáriában békessége volt: eközben épült, az Úr félelmében járt, és a Szentlélek segítségével számban is gyarapodott.” (ApCsel 9,31)

Végül Pál apostol missziói tevékenysége mindegy betetőzte az ősegyház küldetésének jézusi megfogalmazását: „Menjetek el tehát, tegyetek tanítványokká minden népet...” (Mt 28,19a) Barnabás Pál apostollal ment Antiókhíába, ahol egy egész évig a keresztény gyülekezet megalapításán dolgoztak. Oda mentek Agabosz próféta és társai is, hogy a Júdeában élő keresztények részére gyűjtsenek adományokat, és amelyeket aztán Barnabás és Pál vitt el a jeruzsálemi véneknek. Ezt követően újból meglátogatták Antiókhíát és útjuk során újabb gyülekezeteket alapítottak, majd előjárókat választottak. Az Apostolok cselekedeteinek 14. fejezetében arról is értesülünk, hogy Pált missziói munkája során megkövezték, de ez sem tántorította el meggyőződésének hirdetésétől: „Miután hirdették az evangéliumot ebben a városban, és sokakat tanítvánnyá tettek, visszatértek Lisztrába, Ikóniumba és Antiókhíába. Erősítették a tanítványok lelkét, és bátorították őket, hogy maradjanak meg a hitben, mivel sok nyomorúságon át kell bennünk az Isten országába.” (ApCsel 14,21–22) A következő, 15. fejezet pedig azt írja le, hogy Pálnak és Barnabásnak ismét Jeruzsálemba kellett mennie, és ott az apostoli gyűlés levélbe foglalt határozatait mihez tartás végett másik két választott apostoli küldöttel, Júdással és Szilással együtt el kellett vinniük a pogány származású keresztényeknek (ApCsel 15,22). Az apostolok megbízása, kiküldése, vizitálása az újonnan alapított és nehézségekkel küzdő keresztény gyülekezetekbe mindenekelőtt a vallási és erkölcsi tisztaság megvizsgálására irányult. Ez az a bibliai alapú toposz, amire a későbbi zsinatok felépítették az egyházlátogatás rendszerét.⁴

⁴ Uo.

A keresztény egyház már az apostolok halála után olyan szervezeti egységet alkotott, amelyeknek tagjai az egyetemes egyház valamelyik egyedi közösségéhez tartoztak. Az egyes egyházak külön településeken, egy-egy város keretében működtek. Egy helységben csak egy egyházközség létezett, amelynek élén már a 2. század közepétől monarchikus elöljáró, az episzkoposz, azaz püspök állt. A püspök volt az egyházközségekben a legfőbb pap és tanító, aki püspökké szentelése révén az apostolok örökébe lépett. Feladata volt, hogy a hit tisztaságát megőrizze és továbbadja, ő mutatta be a presbiterek és diakónusok segédlete mellett az eukarisztikus áldozatot, továbbadta a papi hatalmat, vagyis végezte az ordinálást, a szentelést. A püspök harcolt az eretnekségek ellen, és teljhatalommal irányította az egyházközség ügyeit.⁵

A városok mellett vidéken is egyre több keresztény gyülekezet jött létre, és ezek élére új intézményes keretben a choriepizkopoi, azaz a segédpüspökök vagy társpüspökök kerültek. A segédpüspökök a püspök engedélyével püspöki és papi teendőket végeztek. A 4. századtól azonban a szentelésekkel való visszaélések elkerüléséért zsinatok korlátozták a vidéki püspökök hatáskörét, őket később papokkal cserélték fel. Ezeket a papokat a városi püspökök eleinte ideiglenes jelleggel és szintén korlátozott hatáskörrel küldték ki a vidéki hívek vizitálására, megvizsgálására, pasztorálására. Az ő jelenlétük csak az 5. századtól állandósult egy-egy nagyobb egyházközségben, és megengedték nekik a keresztelést, ezért a templomukat keresztelőtemplomoknak (*ecclesia baptismalis*), a körzetüket parókiának nevezték. A hívek gyarapodása következtében a kiemelt és fontosabb templomok mellett a vagyonosabb földesúri birtokok területén több kisebb templom jött létre, amelyek éppúgy függtek a keresztelőtemplomoktól, mint a keresztelőtemplomok a székesegyházaktól.⁶ A papok alá- és fölérendeltsége is attól függött, hogy milyen templomokban szolgáltak, és a hierarchia csúcsán álló püspök vizitálási és ellenőrzési jogot gyakorolt a *jurisdictionis* alatt álló templomok, azok papjai és a hozzátartozó hívek felett.

A vizitálás törvényes kereteinek kiépülése

Az első négy század egyházi jogképződéséről megállapítható, hogy az apostoli hagyománynak tekintett szokásjog és a hagyományokat hitelesen őrző, magyarázó püspökök határozatai Jézus tanításában gyökereznek. Így az egyházi

⁵ Lásd: SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története I.* (Budapest: Ecclesia Kiadó, 1983), 130.

⁶ Uo. 200.

jogrend szakrális, teokratikus jellegű ugyan, de már korán és hangsúlyosabb mértékben feltűnt a római jog racionális módszereinek az alkalmazása is.⁷

Ezen szokásjog mentén végzett püspöki vizitációnak törvényes keretet a különböző zsinati határozatok biztosítottak. Az újabb magyar szakirodalomban Varga Imre⁸ nyomán voltak, akik átvették⁹ azt az adatot, miszerint a vizitáció elrendelésének első zsinati nyomai a 8. századra tehetőek, jöllehet Timon Ákos,¹⁰ Szuhay Benedek,¹¹ Huszár Elemér¹² már a 19–20. század fordulóján arról értekezett, hogy a püspöki látogatás intézménye még korábbi időkre megy vissza. A nemzetközi szakirodalomban Noël Coulet máig alapvető műve is rávilágít arra, hogy Hispániában a 6. században, 516-ban tartott tarragonai zsinat az, amelyik első alkalommal a régi szokásokra hivatkozva elrendeli az évenkénti püspöki vizitációt.¹³ Ebben az összefüggésben a régi szokások alatt elsősorban a 370. évi laodiceai tartományi és a 451. évi chalcedoni egyetemes zsinati határozatok értendők. Itt már vizitáló presbiterekről tesznek említést, ami azt jelenti, hogy a püspök nemcsak személyesen, hanem helyettesei által is gyakorolta a látogatást.¹⁴

A későbbi zsinatok továbbra is elrendelték az évenkénti vizitálást, ugyanakkor részletesen meghatározták a látogatások célját. A lugói zsinat 569-ben azért döntött újabb egyházmegyéek létrehozásáról, mert a püspökök, a jurisdictiójuk alá tartozó területek nagysága miatt, képtelenek voltak évenként eljutni mind-

⁷ Az ókeresztény kor egyházfegyelme (az első négy században), összeállította, a szöveget fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta ERDŐ Péter, szerk. VANYÓ László (Ókeresztény írók 5.) (Budapest: Szent István Társulat, 1983), 19–21., 32.

⁸ Lásd: VARGA, „A canonica visitatio (Fogalma, rövid története...), 104.; Uő: „A canonica visitatio”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1., 1. sz. (1989): 337–355., 337.

⁹ DÓKA Klára, „Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek forrásértéke a székesfehérvári püspökség dokumentumai alapján (1778–1868)”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 5., 1–2. sz. (1993): 181–201., 181.; TÓTH Krisztina, „Egyházlátogatás az esztergomi főegyházmegyében a 16–17. században”, in *Egyháztörténeti Szemle* 1., 1. sz. (2000): 65–73.; Uő: *Egyházlátogatások Budaörsön. A Budaörsön 1397 és 1933 között megtörtént egyházlátogatások fennmaradt jegyzőkönyvei* (Budaörs: Budaörs Város Önkormányzata Polgármesteri Hivatala, 2002), 9.

¹⁰ TIMON Ákos, *A visitatio canonica a magyar egyházjogban* (Budapest: 1884), 1–2. Uő: *A párbér Magyarországon* (Budapest: 1908), 18–19.

¹¹ SZUHAY Benedek, *Az egyházlátogatás*, 19–20.

¹² HUSZÁR Elemér, „Az egyházmegye látogatása”, *Hittudományi Folyóirat* 20. évf., (1909): 460–461.

¹³ Noël COULET, *Les visites pastorales. Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, Fasc. 23. (Turnhout: Brepols, 1977), 21.

¹⁴ TIMON, *A visitatio canonica a magyar...*, 1.

egyik egyházközségbe.¹⁵ A Bragai Szent Márton érsek alatt 572-ben tartott második bragai zsinat a vizitáció kettős célját határozta meg. Első nap a papi rend tagjainak ellenőrzését kellett elvégezni, hogy a szentségek kiszolgáltatásában és az istentiszteletek tartásában helyesen jártak-e el. A következő nap a hívek erkölcsi magatartását vizsgálták meg, oktatatták, megerősítették őket az igaz hitben, a tévtanoktól eltántorították, számba vették a bérmlás szentségének a feladását, valamint a szaporodó súlyosabb kihágásokat megbüntették.

A parokiális rendszer kiépüléséig az egyházi jövedelem beszédese és szétosztása is a vizitációk hatáskörébe tartozott. Mindaddig, amíg a püspököket anyagi érdekük is fűzte a vizitációk megtartására, csak ritka esetben mulasztották el ez irányú kötelességüket. De a már említett tarragonai zsinat arról is rendelkezik, hogy a vizitáló püspök az önkéntes adományoknak csupán az egyharmadát követelheti. Ettől kezdve a zsinati végzések kettős irányú panaszt fogalmaznak meg, egyrészt, hogy a püspökök elhanyagolják egyházlátogatási kötelezettségüket, másrészt, ha el is mennek vizitálni, többet követelnek a meghatározott összegnél, és olyan nagy kísérettel járnak, hogy az eltartásuk óriási terhet jelent mind a papságra, mind a hívekre nézve.¹⁶ Erre vonatkozólag a 633. évi toletanumi zsinat elrendelte, hogy csak ötlovas fogattal történjen a vizitálás, és egy nap alatt érjen véget. Az a tény, hogy a különböző zsinatok ezekkel a kérésekkel továbbra is gyakran foglalkoztak, világosan mutatja, hogy a tiltó rendelkezéseknek a gyakorlati életben nem sok foganatja volt.

A püspöki hatalomból származó hivatalok szaporodása egyenes arányban volt a kereszténység terjedésével. Az egyházmegyék növekedésével a püspökök nagy vagyona tettek szert, és egyre inkább belefolytak a közjogi, politikai feladatok végzésébe is. A többretű munka elvégzésére az egyházkormányzat ágait külön személyekre bízták. A püspökök helyettesítői, segítői kezdetben a kerületi vagy vidéki püspökök voltak, akiket a 9. századtól az archidiakónusok vagy főesperesek váltottak fel. A vizitálást is az archidiakónusok végezték, akikről Prümi Regin apát 906 körül az egyházlátogatásról, a zsinati ügyekről és egyházfegyelemről szóló művében leírja, hogy két-három nappal a püspöki látogatás előtt a főespereseknek a papsággal megbeszélést kell tartaniuk, és a kisebb hibákat már akkor orvosolniuk kellett, hogy a püspök dolgát ezzel is megkönnyít-

¹⁵ Pierre DAVID, *Études historiques sur la Galice et le Portugal du VIe au XIIe siècle* (Collection Portugaise, Publiée Sous Le Patronage De L'Institut Francais Au Portugal 7.) (Livraria Portugália: Lisboa, Paris, 1947), 19.

¹⁶ TIMON, *A visitatio canonica a magyar...*, 3.

sék.¹⁷ A főesperesek a 12. századtól önálló joghatóságot nyerve a saját jurisdíctiójuk alapján keresték fel a plébániákat. A mai értelemben vett esperesi vizsgálószerk történeti eredete ide vezethető vissza.

Ameddig a főesperesek önálló joghatósága meg nem szűnt, a főesperesi és püspöki vizitáció egymástól függetlenül működött és létezett. A főespereseknek saját hatalmi érdekükben állt a rendszeres vizitálás gyakorlása, szigorúbban ellenőrizték a papságot és a híveket, mint a püspökök, egyházkerületük kisebb volt, közvetlenebb kapcsolatot tudtak kialakítani klérus és a nép között. A vizitálásért megkapták a plébániái járandóságok egy részét, az ún. *cathedraticumot*. Ebben a korban a látogatásnak, habár a törvények az évenkénti püspöki vizitációt továbbra is előírták, az egyházi élet szempontjából nincs sok jelentősége. Az egyházi kormányzat csak a bérnálás szentségének kiszolgáltatásáért igényli, hogy a püspök meglátogassa a plébániákat.¹⁸ A vidéki egyházak belső életének megvizsgálása a főesperesek dolga volt, és nemcsak erkölcsi, fegyelmi, hanem bűn- és házassági ügyekben, vagyoni perekben, tizedperben, végrendelkezéseknél, uzsoraügyekben is bíraskodtak.¹⁹

A főesperesek hatalmi pozícióinak megerősödését éppen a korlátlan vizitációs jog segítette elő. Ez a joggyakorlat végül a 14. századtól a püspökök ellenreakcióját váltotta ki, akik püspökhelyettesek kinevezésével végeztették az egyházlátogatást, visszaszorítva és minimalizálva a főesperesek hatáskörét, amit végül a tridentin zsinat szentesített.

A tridentin zsinat vizitációs rendelkezései és azok magyarországi végrehajtása

A protestantizmus térhódítása és a belső bomlás évtizedei után a 16. század második felében a tridentin zsinat (1545–1563) határozatai nyomán megújult a katolikus egyház. A zsinat utáni évtizedekben a katolikus egyházban alsóbb szinten is végbement változásokat joggal nevezhetjük tridentin reformnak. A papság fegyelmének helyreállítása érdekében több mint száz kánont fogadtak el, nagyobb részüket az utolsó három ülésen 1563-ban. A zsinat továbbá az egyházmegyék fegyelmezésének és rendszabályozásának eszközeit a püspökök kezébe

¹⁷ HUSZÁR, „Az egyházmegye látogatása”, 463.

¹⁸ TIMON, *A visitatio canonica a magyar egyházjogban...*, 4.

¹⁹ VARGA, „A canonica visitatio”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 342.

adta.²⁰ Így lett a zsinati reformok végrehajtásának leghatékonyabb intézménye a püspöki vizitáció, amit éppen ezért részletesen szabályoztak és szigorúan meghatározták a menetét.

A kánon értelmében a pátriárkák, primások, érsekek és püspökök nem mulaszthatták el saját egyházmegyéjük meglátogatását. A látogatást személyesen kellett elvégezniük, és csak törvényes akadályoztatásuk esetén látogathatott helyettük az általános helynök vagy egy megbízott vizitátor. Az egyházmegye nagy kiterjedése esetén is annak legnagyobb részét évente meg kellett látogatniuk, hogy majd a következő évben vagy személyesen vagy a vizitátorok által végül mindegyik parókiára eljussanak. A zsinat továbbra is meghagyta a főesperesi és az esperesi vizitálást, de ettől kezdve már nem a saját hatáskörükönél fogva, hanem csak püspöki engedéllyel, illetve megbízás alapján végezheték ezt a munkát, amiről egy hónapon belül írásos jelentést kellett tenniük előljárójuknak.²¹

Magyarországon a főesperesi látogatás azért is kapott külön jelentőséget, mert a Szent István király által alapított egyházszerkezetben a főesperes a világi közigazgatás várispáni hivatalának egyházi megfelelője volt, és hatásköre a várhoz tartozó falvakra terjedt ki. Az ispán volt az ispánság katonai, közigazgatási, bírói vezetője, az egyházban pedig a főesperes gyakorolt hasonló hatalmat. Ilyen értelemben a főesperes nemcsak mint a püspök megbízottja, hanem mint államhatalmi kiküldött is szerepelt.²²

A kánoni látogatás tridentinai előírása nem jelentett újdonságot, hisz az a korábbi (ókori, középkori) zsinati határozatok megismétlése volt, ellenben mégis a konkrét ellenreformációs törekvésekhez, szükségletekhez igazodott. Nevezetesen megszervezésének célja az volt, hogy felmérjék és írásba foglalják az egyház plébániáinak, plébánosainak a jövedelmét és a bevételeit, ezzel mintegy fedezetet is adva a lelkészeknek megélhetésük biztosításához. Másrészt hivatott volt a híveket megvédeni az egyházi túlkapasokkal szemben, és az egyre terjedő eretnekség, azaz a protestantizmus feltérképezése, ellenőrzése és pontos leírása is feladataik közé tartozott. Továbbá a vizitáló főpap vagy helyettese kérdéseket tett fel a

²⁰ GÁRDONYI Máté, „A katolikus egyház tridentinai reformja”, in *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*, szerk. Gőzsy Zoltán, VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2009), 29–52., 46.

²¹ A tridentinai zsinat idevonatkozó határozatait lásd: *The Council of Trent. Session XXIV. Chapter III.*, letöltve: 2021. november 21., <http://www.thecounciloftrrent.com/ch24.htm>

²² VARGA, „A canonica visitatio. Fogalma, rövid története, jelentősége”: 104.; VARGA Imre, „A Győri Székesegyházi Főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1689-ből”, *Arrabona* 13, (1971): 177–221., 177.

templom épületére, az oltárra, az oltárképre, a szent edényekre, ruhákra, a templom könyveire, irataira, a papok és tanítók életkorára, műveltségére, képzettségükre, nemzetiségükre, erkölcsseikre vonatkozóan. Emellett a hívek szokásairól, erkölcsi magatartásukról, az egyházi fegyelem betartásáról is adatokat gyűjtött.²³

A tridenti zsinat határozatainak végrehajtása egész Európában nehézségekbe ütközött, ezért a katolikus megújulás fénykora tulajdonképpen a 17. század elejére tehető.²⁴ Magyarország ebből a szempontból nem különbözött a katolikus Európa más államaitól, a külpolitikai helyzete, a kettős királyválasztás, az ország három részre szakadása, a török terjeszkedés megállításának prioritása, továbbá a reformáció gyors térhódítása következtében a magyar katolikus egyház csak a 16. század második felében fogott hozzá sorainak rendezéséhez.

A tridenti zsinat dekrétumait ugyan 1579-ben a győri egyházmegyében ünnepélyesen kihirdették, de mint Hermann Egyed megállapítja, „a zsinat határozatai formális kihirdetés nélkül mentek át nálunk a gyakorlatba”.²⁵ Eltekintve ettől, a tridenti zsinattal párhuzamosan a 16. századi magyar országgyűlések ismételen elrendelték, hogy a püspököket és főespereseket küldjék ki vizitálásra, és munkájukban a földesurak ne akadályozzák, hanem sokkal inkább segítsék.²⁶

A protestánsokat továbbra is a katolikus joghatóság alatt állóknak tekintették. Oláh Miklós érsek a birtokáról például már 1559-ben közel háromszáz protestáns papot üldözött el, de miután felismerte, hogy ezzel a módszerrel nem lehet megnyerni, visszahódítani a híveket, a Tridentinum szellemében a megoldást inkább a papok hitének és hivatásukhoz való hűségük megerősítésére fektette. Ettől kezdve a klérus lelkiiségének megújítását további egyházmegyei vizitációk és zsinatok segítségével próbálták helyreállítani. Az 1611., 1629. és az 1638. évi nagyszombati tartományi zsinatok a főespereseket hivatalvesztés terhe mellett kötelezték az évenkénti vizitálásra. Pontosán meghatározták a vizitálás menetét és azokat a kérdéseket, amelyekre a vizitátoroknak választ kellett kapniuk. A főespereseknek az egyházlátogatás eredményéről hűsvét előtt jelentést kellett benyújtaniuk a megbízójuknak, és a gyülekezetekben tapasztalt hibákat, visszaéléseket már a helyszínen orvosolniuk kellett. A látogatási előírások három

²³ *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 16–17. század*, szerk. TOMISA Ilona, ford. DOMOKOS Pál Péter, ROSDY Pál, VARGA Imre (Millenniumi magyar könyvek) (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 14.

²⁴ GÁRDONYI Máté, „A Trentói zsinat teológiai jelentősége”, *Vigilia* 64., 5. sz. (1999): 335–338., 338.

²⁵ HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig* (Dissertationes Hungaricae Ex Historia Ecclesiae) (München: Aurora Könyvek, 1973), 221.

²⁶ TIMON, *A párbér Magyarországon...*, 20.

fő kérdéskörre szorítkoztak, nevezetesen a templomra, ezen belül a felszerelésekre, a liturgikus kellékekre, az oltáriszentségre, misék megtartására, az anyakönyvek vezetésére, olajok őrzésére stb. Kitértek a papok életmódjára, miképpen viselik gondját a híveiknek, végül a hívek lelki életére: járnak-e misére, húsvétkor gyónnak-e. Továbbá a főespereseknek gondoskodniuk kellett arról is, hogy a tanítók letegyék a hitvallást és a gyerekeket a keresztyéni életre oktassák.²⁷

A hódoltsági katolikus vizitáció

Az európai török hódoltság területén, ahol nem voltak püspökök, vagy pedig azok nem laktak az egyházmegyékben, a tridenti zsinat végzéseit apostoli (azaz közvetlenül a pápa által kiküldött) vizitátorok ismertették az alsópapsággal.²⁸ A vizitátorok és a misszionáriusok dél felől, Boszniából vagy Raguzából érkeztek a hódolt Magyarországra, ugyanis a belgrádi missziós püspökök alá rendelték ezt a területet, hisz a királyi országrész katolikus egyháza a megszállt területekre még nem tudott kellőképpen odafigyelni. Az első ilyen apostoli vizitátor a ferences püspök, Ragusai Bonifác (Bonifacije Drakolica) volt 1581–1582 között, aki Szlavóniában, Pécsent és Temesvárott látogatta meg az egyházközségeket. 1587 és 1612 között a ragusai bencések, a ferences Bernardino da Ragusa és egy domonkos szerzetes vizitált Pozsega és Temesvár környékén, akik eljutottak közel száz településre. Jelentéseikben informálták az Apostoli Szentiséket az ott élő katolikusok vallási helyzetéről, spirituális igényeiről.²⁹

Magyarországon 1612-től egészen a török hódoltság végéig a ferencesek mellett a legjelentősebb missziós, vizitáló munka – főleg a Dél-Dunántúlon Baranyában, Somogyban és Kalocsa környékén, ezenkívül Gyöngyösön és Temesváron – a jezsuitákhoz köthető. Ezek a szerzetesek az általuk alapított kollégiumaikból és missziós állomáshelyeikről rendszeresen látogatták az ország falvait,

²⁷ Lásd bővebben: TIMON, *A visitatio canonica a magyar egyházjogban...*, 9–11.; BEKE Margit, „Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637)” (Strigonium Antiquum 3.) (Budapest: Márton Áron Kiadó, 1994), 22–23.; SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története 2.*, (Budapest: Ecclesia Kiadó, 1985), 165.

²⁸ TÓTH István György, „A Trentói zsinat és Magyarország”, *Vigilia* 64., 5. sz. (1999): 339–347., 347.

²⁹ Lásd bővebben: MOLNÁR Antal, *Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből* (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2003), 14–16.; TUSOR Péter, *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon*, egyetemi jegyzet (h. n.: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, 2008), 32–33.

városait azzal az elsődleges céllal, hogy a prédikációikkal erősítsék az egyház tagjainak hitét, a nem katolikusokat pedig visszatérítsék az egyházba.³⁰

A vizitáció fajtái

A katolikus kánoni látogatásokat három csoportba sorolhatjuk. Első helyen a generálissima vizitációt emeljük ki, amely a legáltalánosabb, és az egész egyházmegyére kiterjed. A második az általános vagy generális vizitáció, amely a főesperességek területére vonatkozik, a harmadik pedig a részleges vagy parciális vizitáció, amely az esperességek területére terjed ki.

Magyarországon a Tridentinum utáni korszakban a személyesen elvégzett püspöki látogatásra csak ritkán került sor, helyette a főesperes vizitált.³¹ Az ilyen generális vizitációnak elengedhetetlen feltételét képezte – a püspöki mellett – a királyi megbízatás is, az úgynevezett mandatum visitatorium, literæ visitoriæ. A király mint az egyház legfőbb kegyura jogait tetszés szerinti formában, azaz a katolikus egyház intézményei útján is gyakorolhatta, ő döntötte el, hogy szükséges-e a vizitálás vagy sem, hisz a látogatók ellátása a papságra és a népre nehezedett. A vizitációs megbízásért a püspök folyamodott a királyhoz, de magát a mandátumot annak a főesperesnek a nevére állították ki, aki a látogatást végezte.

A királyi mandátum az illető terület minden rendű és rangú lakójához szólt, utasítva őket, hogy támogassák a vizitátorokat, nyissák ki a templomaikat, mutassák be a felszereléseket és kegyzsereket, valamint számoljanak el az egyházi jövedelemmel, és persze a pap legyen velük szemben jóindulatú.³² A főesperes a királyi megbízás birtokában nem tett különbséget a felekezetek között, a vizitálást megpróbálta kiterjeszteni a más vallásúakra is. Mindezt azon jogcímen tette, hogy a protestáns gyülekezetek jórészt katolikus parókiákból alakultak ki, tehát a katolikus egyház saját jogát gyakorolja, amikor mindent számonkér az új birtokostól, jelezve, hogy az elvett javakra igényét továbbra is fenntartja.

A protestáns egyházközségek azonban nem akarták befogadni a vizitáló főespereseket, nem voltak hajlandók megnyitni templomaikat, jövedelmeikről felvilágosítást adni. Az országgyűlések biztosította szabad vallásgyakorlatra hivatkozva tagadták, hogy a katolikus püspök vagy főesperes joghatósága alá tartoznának.

³⁰ SZÁNTÓ, *A katolikus egyház története...*, 166.

³¹ VANYÓ Aladár Tihamér, *A plébániatörténetírás módszertana* (Pannonhalma, 1941), 32–33.

³² TIMON, *A párbér Magyarországon...*, 22–23.

Az I. Lipót által kiadott megbízólevelekben például explicite is benne volt, hogy a látogatási jog a protestánsokra is kiterjedt.³³ Ez nem volt véletlen, hisz a császár abszolutisztikus kormányzási rendszerét vallási téren úgy érvényesítette, hogy a magyar király főkegyúri jogára hivatkozva az országgyűlések vallásügyi határozatait önkényesen saját politikai érdekei mentén értelmezte. Ennek eredményeképpen jött létre a királyi explanatiók és resolútiók rendszere.

Az 1681-ben Sopronban tartott országgyűlésnek a szabad vallásgyakorlatról szóló határozatát az 1691-ben kiadott *Explanatio Leopoldinum* úgy alakította át, hogy különbséget tettek magán- és nyilvános vallásgyakorlat között. Ez utóbbit a protestánsok csak az artikuláris helyeken gyakorolhatták, azaz olyan településeken, ahol a törvény biztosította számukra, hogy templomot építsenek és lelkészt tartsanak. A nem artikuláris helyeken protestáns papok nem működhettek, de a falvak lakói elmehettek az artikuláris helyeken levő istentiszteletre, igénybe vehették az ottani szolgálatokat, ha a lakhelyük szerinti illetékes katolikus papnak előre megfizették a stólapénzt. Az artikuláris helyeken kívül élő protestánsok a katolikus papnak kötelező módon csak stólat fizettek, de az 1701. április 9-én kelt királyi pátens értelmében a plébánia minden teherviselésében a katolikusokéval egyenlő mértékben kellett részt vállalniuk. Ezenkívül a töröktől visszaszerzett úgynevezett újszerzeményi területekre (neoaquisita) a vallási engedmények nem vonatkoztak, azokon egyedül a római katolikus egyháznak volt létjoga. A fentiek alapján érthető, hogy a vizitáló főesperesek miért is fordítottak olyan nagy hangsúlyt a plébániai ingatlanok, ingóságok felmérésére, leltározására, hisz az általuk elkészített jegyzőkönyvekbe felvett adatok a jövőbeni intézkedések alapjául szolgáltak. Ennek tudható be, hogy a protestánsok sok helyen ellen-szenvvel fogadták a vizitátort, olykor megalázó és életveszélyes helyzetbe hozva őket.³⁴

Ezek a rendeletek adták meg a jogi alapot a további templomfoglalásokra, erőszakosságokra. Erdélyben a Habsburg berendezkedés kezdetén jobb volt a protestánsok helyzete, mert rájuk nem vonatkoztak az említett rendeletek. Lipót a négy bevett vallás szabadságának megtartását ígerte az úgynevezett *Diploma Leopoldinumban*, de az ellenreformációs túlkapásoknak köszönhetően a 18. század elejére már csak formálisan tartották fent a recepta religió elvét.

³³ I. Lipót 1672. augusztus 31-én kelt mandátumában Bársony György nagyváradi püspököt felhatalmazta, hogy meglátogasson minden parókiát, az akatolikusokét is. Lásd: VARGA, „A canonica visitatio”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 345.

³⁴ VARGA, „A Győri Székesegyházi Főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1689-ből”..., 178.

A 18. század elejére a katolikus egyház visszaszerezte hatalmi túlsúlyát a Habsburg-birodalomban, a protestánsok pedig főleg Európa északi és nyugati államaiban. Az abszolutisztikus uralkodók valláspolitikájának elsődleges szempontjai az államvallás szervezetének kiépítése, annak anyagi eszközökkel és kiváltságokkal való támogatása volt, valamint az elnyomott egyházakat megakarták győzni, hogy helyzetükben az elkövetkezendő időben nem remélhető változás. A Habsburgok protestánsellenes magatartása is ezt az európai mintát követte, bár a magyarországi protestánsokat érintő rendeletek elviekben tettek némi engedményt: az 1731. évi *I. Carolina Resolutio* többek közt kimondta, hogy a reformátusok és evangélikusok a királyhoz felterjesztett kérelem alapján választhatnak szuperintendenseket, majd az 1734-es *II. Resolutio* négy-négy szuperintendens választását engedélyezte. Ez a két rendelkezés a katolikus egyház eddigi teljhatalmú vizitálási jogát némileg korlátozta, hisz mindkét *Resolutio* leszögezte, hogy ettől kezdve az artikuláris helyeken a protestáns papok felett fegyelmi és felügyeleti jogot csak a szuperintendensek gyakorolhatnak. A főesperesek vizitálási jogköre ezeken a helyeken mindössze a keresztség szentségének kiszolgáltatására nézve maradt fenn, a nem artikuláris helyeken azonban továbbra is korlátlan hatalommal bírtak. Ez a jogi helyzet egészen II. József türelmi rendeletéig tartott.³⁵

A gyakorlatban azonban nem a két *Carolina Resolutio*ban foglaltak szerint jártak el. Nem vált magától értetődővé az, hogy az artikuláris helyeken a szuperintendensek vizitálási jogkörüket minden további nélkül gyakorolhatták volna. Próbálkoztak ugyan, de az 1748. május 6-i királyi leirat szigorúan megtiltotta nekik a látogatást, előírva, hogy generális vizitációt csak katolikus püspök vagy helyettese végezhet előzetes kérelemre adott királyi mandátum alapján. A vizitáció továbbra is az uralkodó katolikus egyház előjoga maradt.

III. Károly nagy gondot fordított a katolikus egyház parokiális szervezeti életének helyreállítására és a papok fizetésének rendszabályozására. 1732-ben a királyi kamara előterjesztése alapján a nélkülöző parókiák megsegítésére a III. Ferdinánd által 1650-ben tett alapítvány évi dotációját 6000 forintról 16 000 forintra emelte. A következő évben, 1733. március 7-én kelt leiratában pedig a támogatás kezelésére felállította a Plébánosok Kasszáját (Cassa Parochorum) Pozsonyban. Ennek értelmében a papoknak járó évi fizetés minimumát 150 forintban állapították meg, és ahol ezt az összeget helyi forrásból nem tudták biztosítani, ott a hiányt a fent nevezett kasszából folyósították. A rendelet végrehajtásának legfőbb eszközéül a vizitációt tették, hiszen a látogatások alkalmával

³⁵ TIMON, *A visitatio canonica a magyar egyházjogban...*, 18–19.

mérték fel, hogy kiknek kell segínyt adniuk, és hol kell új parókiákat szervezniük. Továbbá a földesúr-patrónusoknak kötelességévé tették, hogy az egyházi ingatlanok felépítésére, a plébános és a tanító ellátására szükséges földeket a közösből kiszakítsák és rendelkezésre bocsássák. A földeket a híveknek kellett megművelniük, de az ő indokolatlan és igazságtalan megterhelésüket kerülniük kellett.³⁶ A rendeletnek kiemelkedő hozadéka az, hogy a királyi hatalom jóllehet a mandatum visitoriummal már a korábbi századokban is befolyást gyakorolt az egyházlátogatásra, most ez a befolyás azáltal nyert még nagyobb jelentőséget, hogy a vizitációknál már nem elegendő az egyházi képviselőt a főesperes személyében, hanem előírták a világi hatóság részvételét, a megyékben egy megyei, a városokban egy városi tisztviselő által, sőt később a helytartótanács a földesúr jelenlétét is kötelezővé tette. Ettől kezdve a kánoni vizitáció fokozatosan elveszítette szigorúan vett egyházas jellegét, és mivel a világi hatóság jelenlétében készültek a jegyzőkönyvek, azok hiteles köziratokká váltak.³⁷

A protestáns vizitáció

A protestáns felekezetek kialakulását és a konfesszionalizmus elméleti részletezését mellőzzük,³⁸ csak annyit említünk meg, hogy a reformáció idején a kor kihívásaira érkező felekezeti válaszok között hasonló törekvések mutathatók ki, nincs alapvető különbség katolikus és protestáns tudomány, irodalom, oktatás, propaganda között. Maga a katolikus egyház is a 16. század végére olyan jelentős szervezeti és intézményes átalakuláson ment keresztül, a dogmatikait leszámítva, hogy bizonyos jellemzőit figyelembe véve, jobban hasonlított a reformált egyházakhoz, mint középkori önmagához. Ez azt is jelenti, állapítja meg Molnár Antal, „hogy a három nagy felekezet egyenlő mértékben örököse a középkori kereszténységnek: a katolikus elsősorban a szervezet, az evangélikus a tanítás, a református pedig a gyakorlat folyamatosságának hangsúlyozásával vitte tovább a középkori egyház tradícióit”.³⁹ Témánkhoz közelítve: ennek tudható be, hogy a protestáns egyházak a középkori egyház vizitációs intézményét is átvették, nyilván hangsúlyeltolódásokkal, de alapjában véve ugyanazt a funkciót betöltve.

³⁶ VARGA, „A canonica visitatio”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 347.

³⁷ TIMON, *A párbér Magyarországon...*, 26–28.

³⁸ A konfesszionalizmusról lásd BALÁZS Mihály, „Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció”, *Korall* 15., 57. sz. (2014): 5–26.

³⁹ MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században* (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2005), 13.

A lutheri egyház vizitálása

Luther a hit szempontjából közönyösnek, adiaphoronnak tartotta az egyházkormányzást, nem fektetett olyan nagy hangsúlyt arra, hogy egy megreformált egyházszervezetet alakítson ki. Ez a passzivitása vezetett oda – állapítja meg Bucsay –, hogy a német fejedelmi felsőség szükségét érezte a beavatkozásnak, annak, hogy átvegye a kezdeményezést, és magához ragadja az egyházkormányzást. Természetesen ehhez hozzájárult az is, hogy a világi felsőbbtség a kegyúri hatalmát ki akarta terjeszteni a volt katolikus birtokokra.⁴⁰ Tehát a világi felsőbbtség, miután áttért a protestáns hitre, az egész általa vezetett területet (városok, fejedelemségek, örgrófságok) evangélikusnak hirdette ki. Támogatta az egyházat, és az egyháziakkal együtt abban vezető funkciót töltött be. Az egyház működésének jogi alapját az egyházalkotmány jelentette. A disciplina megalkotására az 1526-os speyeri birodalmi gyűlés után került sor, amikor az államok szabad kezet kaptak vallási kérdésekben intézkedni. Abból az elvből indultak ki, hogy ha a világi uralkodó felelősséget vállal az egyházért, akkor saját birodalma lakóinak lelki fejlődéséért is felelős. Ez azért vált szükségessé, mert egyfelől a korábbi püspöki kompetenciák megszűntek, amelynek következtében az egyházi működésben új keletkezett, másfelől azért, mert a reformációt esetleg elutasító püspökök szerepét másra kellett átruházniuk. Világosan kellett artikulálni tehát, hogy ki veszi át ezt a szerepkört, kinek mire van joga, kinek mi a kötelessége, illetve mi az a norma, amelyhez az egyház tanbelileg és szervezetenként igazodik. Ezen túl a rendet, az alkotmányosságot a gyülekezetekben is érvénybe kellett léptetni, sőt ezt a folyamatot is ellenőrizni kellett.⁴¹ Az ellenőrzés leghatékonyabb formája a vizitáció volt. Nikolaus Hausmann evangélikus prédikátor 1524-ben javasolta a vizitációk elindítását, amit Luther kezdetben ellenzett. 1525–1527 között azonban már ő maga több levelet is írt⁴² Állhatatos Jánoshoz (Johann der Beständige), Weimar szász választófejedelméhez, s ezekben sürgette, hogy rendeljen el négy személyből álló közös világi és egyházi vizitációt mint a gyülekezeteknek szere-

⁴⁰ BUCSAY Mihály, „Az egyházalkotmány kialakulása és mai helyzete a reformáció egyházaiban”, *Református Egyház* 16., 1. sz. (1964): 196–201., 196.

⁴¹ GÖRÖZDI Zsolt, „A protestáns egyházrendek problematikája a reformáció egyházaiban a 16. században”, *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* 10., 4. sz. (2008): 43–54., 46.

⁴² Philip SCHAFF, *History of the Christian Church* 7., Modern Christianity, The German Reformation (Classics Ethereal Library, 2002), 357.; letöltve: 2021. november 21., <http://www.ccel.org/ccel/schaff/hcc7.ii.v.xiii.html>.

tetszolgáltatásként nyújtandó külső segítséget.⁴³ A reformáció tanait átvevő gyülekezetek működését segíteni és irányítani kellett, lelki és hitbeli megerősödésüket felkarolni. Meg kellett akadályozni a tanbeli romlásokat, elferdüléseket. Ellenőrizni kellett a lelkészek személyét, hithűségét, munkáját, a nép és az ifjúság nevelését, meg kellett határozni az istentiszteletek formáját, rendjét stb. A katolikusoknál eredetileg a püspökök vagy a főesperesek hatáskörébe tartozó vizitáció – amely időközben deformálódott, a visszaélések táptalaja lett – most megújult formájában alkalmassá vált a gyülekezet ellenőrzésére, nevelésére és az ott folyó munka koordinálására. A vizitáció az egyház önkontrolljává vált, amelynek segítségével folyamatosan lehet korrigálni annak életét, miközben az új tan terjesztésének egyik elengedhetetlen eszközévé is vált.⁴⁴

Az uralkodó 1527 februárjában négy személyt – köztük Melanchthont – bízott meg a vizitálással, akik azonban részletes útmutató hiányában nem tudtak elég hatékony munkát végezni. Az addigi egyházlátogatási tapasztalatok alapján Melanchthon a szász választófejedelemségben először 1527-ben latinul, majd a következő évben Luther revideálásával és előszavával német nyelven is megjelentette a vizitátorok számára a lelkészek tanításáról szóló könyvet, amely egyúttal az evangélikusok első jelentős és mindmáig legnagyobb hatású egyházrendje lett.⁴⁵

Luther a kötet előszavában az apostolok példáján keresztül világított rá a püspöki hivatal elsődleges céljaként a vizitálás fontosságára. Felrótta, hogy a püspökök ahelyett, hogy az egyház felügyelőjeként működnének, elvilágiasodtak, és elhanyagolták spirituális kötelességüket. Luther úgy gondolta, hogy a „tiszta evangéliumhoz” való visszatérés a valódi püspöki méltóság visszaállítását is megköveteli. Mivel nem talált megfelelő embert – akinek meglett volna az auctoritása vagy Istentől származó parancsa –, a választófejedelmet mint Istentől rendelt vezetőt (Róm 13) kérte föl, hogy gyakorolja az evangélium védelmét.⁴⁶

Melanchthon műve kettős céllal készült. Egyfelől a későbbi vizitátorok számára zsinórmértékül kívánta állítani a gyülekezetszervezést és -építést illetően, ebbe beleértve a reformátori tanrendszerbe való bevezetést. Másfelől a gyüleke-

⁴³ George F. WOLLENBURG, „An Assessment of LCMS Polity and Practice on the Basis of the Treatise”, *Concordia Theological Quarterly* 49., 2–3. sz. (1985): 87–115., 90.

⁴⁴ GÖRÖZDI Zsolt, „A vizitátorok tanítása a szász választófejedelemség lelkészei számára, 1528”, *Theológiai Szemle* 49., 1. sz. (2006): 21–27., 22.

⁴⁵ A latin mű címe: Philipp MELANCHTHON, *Articuli de quibus egerunt per Visitatores in regione Saxoniae* (Wittembergæ: 1527); a német kiadás címe: *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstentum zu Sachsen* (Margburg: 1528).

⁴⁶ SCHAFF, *History of the Christian Church...*, 357.

zetek számára egyházrendként kellett szolgálnia. Ezzel párhuzamosan a mű arra is vállalkozott, hogy a konfesszionalizálódás időszakában a fentebb említett püspöki struktúra elutasításával keletkezett ekkleziológiai vákuumot betöltse.⁴⁷ Az 1528–29. évi egyházlátogatások után – amelyeken már Luther is részt vett – vált általánossá az egyházrendtartás szerinti szuperintendensi tisztség megszervezése. A tisztség betöltésével a fejedelem rendelkezett, és egy-egy szuperintendensi terület pontosan megfelelt a politikai közigazgatás körzeteinek. A létrejött új fejedelmi egyházkormányzás legfontosabb szerve a konzisztórium lett, amelynek tagjai a vizitáló küldöttséggel voltak azonosak.⁴⁸

A szuperintendensek feladatává vált a vizitálás, miután a lelkészek fölé helyezték őket, munkájuk ellenőrzésére. Felügyelniük kellett a lelki munka menetére, a tiszta evangélium hirdetésére. Hivatalukhoz tartozott a leendő papok vizsgáztatása is, hiszen az ő munkájukat ettől kezdve a legfontosabbnak ítélték az egyházban. Ha a szükség úgy kívánta, akkor beszámoltak a választófejedelemnek a problémákról, hogy orvosolni lehessen azokat, de ahogy Luther megfogalmazta, az uralkodó nem azért rendeltetett, hogy a tanításba beleszóljon, hanem hogy visszaállítsa a békességet és a rendet.⁴⁹ A szuperintendensek a világi felsőséggel együtt a korábbi püspökök jogkörét gyakorolták. A világi urak kezébe a korábbi püspöki kompetenciához tartozó organizációs feladatok kerültek, a szakrális és kultikus teendők pedig a szuperintendens jogkörében maradtak.

A kálvini egyház vizitálása

A kálvini reformált egyházban a vizitáció fontosságával és annak rendszabályozásával csak az 1540-es évek közepétől kezdtek foglalkozni. Kálvin 1541-ben született genfi egyházrendje sok református egyház, valamint gyülekezet számára szolgált etalonként, és gyakorlatilag a mai napig hivatkozási alap a református teológiában. Olyan artikulusokat tartalmaz, amelyek a város és a környék lelkészei közti egységet és fegyelmet szabályozzák, ugyanis előírja, hogy kötelesek időről időre összegyűlni, elsősorban azért, hogy értékeljék, bírálják egymás munkáját. Az 1544-es májusi genfi tanács jegyzőkönyveiből azonban világosan látszik, hogy ennek ellenére hiányoztak a falusi gyülekezetek megszervezésének alapjai. A rendeletek csaknem egészen mellőzték a városon kívül fekvő falusi

⁴⁷ GÖRÖZDI Zsolt, „A vizitátorok tanítása...”, 22.

⁴⁸ BUCSAY Mihály, „Az egyházalkotmány kialakulása...”, 197.

⁴⁹ Ahogy Nagy Konstantin is ezt tette a niceai zsinat összehívásakor az ariánus vita kapcsán. Lásd: SCHAFF, *History of the Christian Church...*, 357.

egyházközségeket, nem tartalmaztak törvényeket a hívek házassági ügyeire nézve, a világi és egyházi hatalom jogköre pedig nem vált el világosan, így az összeköttetések elkerülhetetlenek voltak. Kálvin éppen ezért látta szükségét egy olyan tervezet kidolgozásának, amely a falusi gyülekezetek rendszeres vizitálását szabályozta. Ez a szabályozás volt hivatott biztosítani a jó rend megőrzését, ennek alapján kívánták ellenőrizni a lelkészek munkáját és azt, hogy az egyházközségek megfelelnek-e vallási kötelezettségeiknek. A reformátor a tervezetet 1546. január 25-én nyújtotta be a genfi tanács elé, és annak elfogadása után határozatba iktatták, hogy ezután a Genfi Egyház mindegyik egyházközségében évente egyszer vizitációt tartsanak. A tervezet alapján az ülésen jelenlévők egyetértve rendelték el, hogy a hatóság a maga kebeléből két tanácsurat, a genfi lelkészi kar hasonlóképpen két tagot kiküldvén, általuk minden egyes egyházközség állapotát megvizsgálta. Ez a határozat a Genfi egyházrend 1561-es kiadásába is bekerült.⁵⁰

Kálvin a vizitátor feladatát öt pontban fogalmazta meg, amelynek célja az volt, hogy a Genfi Egyházban, azaz a városban és a falusi gyülekezetekben megtartsák a dogmatikai egységet. A négytagú küldöttség tagjai közül a lelkészek a klérust, a tanácsurak pedig a nemeseket, valamint földesurakat vizsgálták meg.

A vizitáló bizottság feladatkörébe tartozott, hogy megfigyelje azokat a tényezőket, amelyek az adott egyház felvirágzását elősegíthették, illetve hanyatlását előidézhatték. Felügyelniük kellett, hogy az illető gyülekezet papja milyen doktrínát hirdetett, hogy volt-e a tanításában olyan elem, amelyet összeegyeztetetlennek tartottak az evangélium tisztaságával. Meg kellett vizsgálniuk, hogy a lelkész építő módon prédikált-e, és hogy volt-e valami felhőborító, zavaros, felesleges vagy túl szigorú abban, ahogy a híveit pásztorolta.

A vizitátoroknak egyfelől feladatukul szabták, hogy az istentiszteletek látogatására buzdítsák a híveket, akik a keresztényi életben való gazdagodással lelkiükben is növekedhettek; másfelől a hívek számára oly módon kellett elmagyarázniuk, érthetővé tenniük a papi hivatal lényegét, hogy képesek legyenek támaszai lenni a lelkésznek. Meg kellett arról is győződniük, hogy a lelkész a prédikálás mellett mennyiben teljesítette kötelességeit a templomon kívül: látogatta-e szorgalmasan a beteget, felelősségre vonta-e azokat a híveket, akik valamiben vétkeztek, ugyanakkor megakadályozta-e azon cselekedeteket, amelyeket Isten elleni vétségnek tartottak. Végezetül a vizitátoroknak fel kellett tárniuk, hogy a lelkész tisztas erkölcsi életet élt-e, követendő példával járt-e elől, jól bánt-e a híveivel és saját családjával, vagy esetleg aljas módon kicsapongó és frivol volt-e.

⁵⁰ Calvin: *Theological Treatises*, szerk. John Kelman Sutherland REID (Philadelphia: Westminster Press, 1954), 73.

Kálvin a vizitálás menetét illetően a katolikus hagyománnyal ellentétben az egyszerűséget és hatékonyságot hangsúlyozta. Amikor a vizitáló bizottság megérkezett a községbe, először tartottak egy istentiszteletet, ahol a megbízott lelkész prédikációjában a keresztyéni életre intette a híveket. Ezt követően a gondnokokhoz, a patrónusokhoz fordultak, és Isten nevére hivatkozva, felszólították őket, hogy őszintén válaszoljanak a lelkészüik életére, hithűségére, szorgalmára, tanítási módszereire vonatkozó kérdésekre, azaz, hogy Isten nevében imádkozik-e, és tanításával az istentiszteletet, valamint Isten igéjének terjedését, a hívek jólétét szolgálja-e, illetve nem hallgat-e el valamit, ami az Isten országának megerősödését akadályozná.⁵¹

A tapasztaltokról nyilvánosan tájékoztatták a gyülekezetet, amelynek során azt a vétkest, aki nagyobb fenytést érdemelt az ige általi megintésnél, a szokásjog alapján kellett megfeddni. Ha tolerálhatatlan vétség miatt súlyosabb büntetést kellett kiszabni, akkor azt a vizitáló bizottság az elfogadott törvények szerint köteles volt végrehajtani, és jelenteniük kellett az ügyet a tanácsnak.

A kálvini egyházlátogatási törvény nyomatékkaal leszögezte, hogy a vizitáció nem azt a célt szolgálja, hogy minden egyes vétséget kivizsgáljon, és példát statuáljon. Mindössze azért állították föl, hogy a botrányokat elhárítsák, és meggyőződjenek arról, hogy a papok nem váltak-e romlottá vagy korrupttá. A vizitáció továbbá nem akadályozta meg az igazságszolgáltatás menetét sem, és nem mentette fel azokat a lelkészeket, akiknek esetleg civil ügyekben a törvény előtt számot kellett adniuk tettükért. Gyilkosságokról sem kérdezték ki a papokat, és arról sem, hogy miért nem kaptak büntetést, amikor vétkeztek. Kálvin sommásan fejezte be vizitációs rendszabályát: „Ez volt mindig a rend az ősegyházban az apostolok korától kezdve, és az evangélium tiszta tanításának megfelelően ma ez figyelhető meg a reformált egyházakban.”⁵²

Kálvin realista volt, aki tudta, hogy a kormányzás – bármennyire is spirituális valóság – az egyházban és a polgári életben egyfajta hatalomgyakorlást is jelent. Ez tűnik ki vizitációs rendeletéből is. Bár ő is megkülönböztette a polgári és az egyházi irányítást és felelősségre vonást, az igazi határt a belső és a külső törvény, vagyis a belső és a külső kormányzás között húzta meg. Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy bár a keresztyén ember elsősorban a belső törvény (azaz Jézus, ige, lélek, lelkiismeret) vezetése alatt áll, amíg azonban a földi léte tart, az egyházban és a világban is szüksége van egy külső rendre és kormányzás-

⁵¹ PRUZSINSZKY Pál, *Kálvin János. Életrajz a reformátor születésének négyszázados évfordulója alkalmából* 2. (Pápa: Magyar Református Egyház, 1912), 401–402.

⁵² *Calvin: Theological Treatises...*, 74–75.

ra, ellenőrzésre és felügyeletre. Azt mondhatjuk, hogy Kálvin ezzel az elvvel túllépte a Luther-féle „kétféle kormányzási sémát”, miszerint Isten a világban a törvény, az egyházban pedig az Ige által kormányoz. Kálvin az egyházat sem tekintette a törvény (tízparancsolat) szerinti kormányzás alól kivételnek. A fentebb említett 1541-es genfi egyházrendje is ezt példázza. Abból az elgondolásból indult ki, hogy miután az emberek kezében minden hatalom korrumpálódhat, ezért nem engedhető meg, hogy egy ember vagy egy csoport kezében összpontosuljon, hanem helyesebb, ha megosztják.⁵³ Így alakult ki az a rendszer, hogy a gyülekezetben folyó legfontosabb munkákat az egyszemélyes vezetés helyett négy hivatal képviselőire osztotta: a lelkészekre, a tanítóokra (doktorok), a vénekre (presbiterek) és a diakónusokra.

Ennek következményeképpen a hangsúly eltolódott a püspök személyéről – mint az egyház látható fejről – az egyház helyes irányú cselekvése felé. A püspöki kompetenciákat és feladatkört kollektív szervek, nagy részben világiak (laikusok) vették át. Az egyházlátogatási rendeletről is megfigyelhetjük, hogy a lelkészek és a gyülekezetek ellenőrzését, vizitálását egy lelkészekből és részben világiakból, tehát nem magasabb tisztséget betöltő személyekből álló testület végezte. Az egyházi szervezetből eltűnt a felettes szerv, amely nagyobb jogokkal bírt volna, mint a gyülekezet. A gyülekezet maga választotta meg a vezető testületet, a konzisztóriumot, amelynek tagjai döntő részben világiak voltak. Ez a testület vált jogosulttá arra, hogy döntést hozzon a közösséget érintő minden kérdésben, gyakorolja az egyházfegyelmet, a diakóniát, és ellenőrizze a híveket két vizitálás között.

Genfben akkor még nem jött létre az a kormányzási forma, amely később a református egyháznak jellegzetessége lett, nevezetesen a zsinati-presbiteri rendszer. Ezt csak az 1571-es Emdeni egyházrend dolgozta ki. A zsinati-presbiteri rendszer lényege, hogy a gyülekezeteket a nép által választott presbitérium (konzisztórium) irányítja, amelynek tagja a lelkész, a presbiterek, a diakónusok. Ők döntenek a saját ügyeikről. A korábbi római katolikus gyakorlattal ellentétben, ahol a döntés és a tanítói jog kizárólag a klérus kezében összpontosult, a református egyházakban ez a világiakat is megilleti, így a gyülekezetekre vonatkozó határozatok úgy születnek meg, hogy a választott egyháztagok végeredményben a saját ügyeiket oldják meg. A lutheri egyházakban – ahol a korábban említett fejedelmi egyházkormányzást gyakorolták – nem egyházmegyékről (dioecesis), sokkal inkább politikai egységekről beszélünk. Maga a világi uralkodó határozta

⁵³ Szűcs Ferenc, „Kálvin tanítása az egyházkormányzásról”, *Confessio* 31., 3. sz. (2007): 12–18., 13.

meg az egész territórium felekezetét a cuius regio, eius religio (akié az ország, azé a vallás) elv alapján. Ugyanő gondoskodott (koordináló módon, anyagilag, nem pedig azzal az igénnyel, hogy az egyház lelki jellegén változtasson) a lelkészi hivatalokról, az iskolákról, az egyházi vagyonról. Itt még nem beszélhetünk a gyülekezetek fölé rendelt zsinatról.⁵⁴ Melanchthon egyházlátogatási rendeletében már láttuk, hogy a korábbi püspökök által gyakorolt lelki funkciók egy részét a papok fölé helyezett vizitátorok és szuperintendensek vették át.

Az evangélikus egyházrendek a 16. században még nem javasolták a gyülekezetet vezető testület létrehozását, sőt jelentős szabadságot biztosítottak a meglévő gyülekezeti szokásjognak. Az ő felügyeletüket elsősorban felülről koordinálták és a vizitátorok látták el.

Az egyházlátogatási joggyakorlat a különbségek és hangsúlyeltolódások ellenére mindkét felekezetenél ugyanazt a célt szolgálta, nevezetesen, hogy ellenőrizték a lelkészek munkáját a tanbeli egység megőrzése érdekében, hogy feltárják az esetleges hiányosságokat, ezek orvoslásában vagy a vitás esetekben tanácsot adjanak, megfeddjenek minden olyan cselekedetet, amely az evangélium szellemétől idegen, ellenőrizték a sákramentumok helyes kiszolgáltatását, a lelki munka progresszivitását, az iskolákat, a nép és az ifjúság nevelését, valamint az anyagi, infrastrukturális feltételeket. Ezen a téren is adódnak közös középkori előzmények, de a hangsúly a kora újkorban a vizitálás rendszerességére, az írásban felvett jegyzőkönyvek vezetésére tevődött. A protokollumokból lehetett nyomon követni a változásokat, a megvalósításokat, hiányokat. Természetesen mindezt úgy tették, hogy a reformációhoz igazították az egyházi élet egészét.

A magyar református és lutheránus egyházak vizitációja⁵⁵

A 16. századi magyar református egyházszervezet sajátossága abban állt, hogy nem állították fel a gyülekezeti presbitériumokat, és a középső, valamint a legfelsőbb szinten megtartották a középkori egyházi hierarchikus struktúrából származó esperesi és püspöki funkciókat. Ez nem jelentette azt, hogy ez a szervezeti forma kívül esett volna a kálvini reformált egyházak keretein. Kálvin maga

⁵⁴ GÖRÖZDI, „A protestáns egyházrendek problematikája...”, 50–51.

⁵⁵ Jelen dolgozatunkban az unitárius egyház vizitációját nem tárgyaljuk, erről korábban megjelent írásunkat lásd: MOLNÁR Lehel, „A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez. Toposz és valóság közt”, *Keresztény Magvető* 118., 3. sz. (2012): 245–275.; Uő: „A püspöki vizitáció rítusa és rendszabályai az erdélyi unitáriusoknál a 17. században”, *Keresztény Magvető* 123., 2–3. sz. (2017): 331–344.

ajánlotta például a lengyel egyháznak, hogy tartsák meg az érseki és a püspöki elnevezést. Azt állította, hogy nem a név a lényeges, hanem maga a tartalom, azaz: a reformált egyház püspökei ne legyenek teljhatalmú uralkodók az egyházban, mint katolikus elődeik, hanem ők legyenek a legnagyobb tekintélyű tanácsadók és felügyelők, ők legyenek az egyházkormányzó gyűlések elnökei, és úgy forgolódjanak a papok között, mint a konzulok a szenátorok között. Martin Bucernek⁵⁶ is az volt a véleménye, hogy a püspöki tisztség megmaradhat, csak az a fontos, hogy lelkészek válasszák meg őket, és ahhoz a gyülekezeteknek lehetőségük legyen a maguk jóváhagyását megadni vagy megtagadni.⁵⁷ A magyar reformátusok is viszonylag korán, a 17. század elején belátták, hogy szükség van a presbitériumok felállítására, de ennek teljes körű megvalósítása csak a 19. század első felében történt meg.⁵⁸

A magyarországi reformátusok helvét irányú, de sajátos episzkopális rendszere, amelyben egyaránt érvényesült a fölé- és alárendeltség, a vizitáció intézményében is tetten érhető. A gyülekezetek egyházmegyékbe, azok egyházkerületekbe szerveződtek, és a lelkészeknek a püspök és az esperesek voltak az előljárói. „E hierarchia tette lehetővé az egyházlátogatás intézményét, mivel a püspök s az esperes ellenőrizhette a gyülekezet s a lelkész vallásosságát.”⁵⁹ A magyarországi református egyház igazgatása egyházkerületenként külön-külön (nem is mindig azonos rendszer alapján) hozott szabályrendeletekkel működött egészen az 1881-es alkotmányozó zsinatig, amikor létrehozták az egységes igazgatású, az erdélyi egyházkerület csatlakozásával immár öt egyházkerületből álló Evangélium Szerint Reformált Magyarországi Keresztyén Egyházat.⁶⁰

A Trencsén megyei Zsolnán 1610-ben Thurzó György gróf, nádor vezetésével evangélikus egyházi zsinatot tartottak, ahová meghívták Felső-Magyarország evangélikus főurait, nemeseit, prédikátorait, valamint a szabad királyi városok képviselőit, hogy az 1608. évi pozsonyi országgyűlés által biztosított vallásgyakorlási jog értelmében az evangélikus egyház szervezeti kereteit kialakítsák, vezetőit megválasszák. Itt tíz megye lutheránus híveit három egyházkerületbe szer-

⁵⁶ Martin Bucer német reformátor, 1531-től a reformáció svájci ágának irányítója.

⁵⁷ BUCSAY, „Az egyházalkotmány kialakulása...”, 197–198.

⁵⁸ Bővebben lásd: *Confessio* 3. sz. (2007), amely a presbitériumokról szóló tematikus kiadvány.

⁵⁹ MOLNÁR Attila Károly, *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása* (Debrecen: Ethnica Kiadás, 1994), 121.

⁶⁰ *Magyarország a XX. században. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság* 2., főszerk. KOLLEGA TARSOLY István (Szekszárd: Babits Kiadó, 1997), 309.

vezték, s élükre szuperintendenseket neveztek ki. Ezen a zsinaton határozatot hoztak arról, hogy a szuperintendens teendői közé tartozik az is, hogy évente személyesen látogassa meg az egyházközségeket, akadályoztatása esetén pedig ezt a feladatot az esperes végezze el. A négy évvel később tartott szepesváraljai zsinat az egyházlátogatás kapcsán azt a kiegészítést tette, hogy a vizitátor vegyen maga mellé valakit a vármegyei nemesek közül. Az evangélikusoknál a vizitátorok mindig a püspökök voltak, az esperesek csak mint felügyázók jelentek meg.⁶¹

A magyar protestáns egyházlátogatásról a legkorábbi adat az 1550-es tornai zsinat végzéseiben maradt fenn, amikor a püspök feladatai között felsorolták a vizitálást is. Ezt követően az 1562-es és 1567-es debreceni zsinat is foglalkozott a kérdéssel.⁶² A református püspöki, azaz generális vizitálásról a korai hercegszöllősi,⁶³ majd később a komjáti kánonok⁶⁴ rendelkeztek. A főpásztor azonban az egyházkerület nagysága vagy a politikai-katonai viszonyok miatt gyakran nem tudott eleget tenni kötelességének, ezért a látogatást az esperesek és egy bizottság feladatává tették.

A 17. század közepén a puritanizmus és ortodoxia vitájában felértékelődött a vizitáció szerepe, ugyanis a püspökök és esperesek gyakran éltek ezzel a lehetőséggel, hogy a lelkészek és a hívek vallásosságát ellenőrizzék. „A vizitáló a prédikátortól s a gyülekezet tagjaitól próbálta megtudni a gyülekezet helyzetét. Természetesen »bejárta« a templomot, iskolát, temetőt s rögzítette a hibákat s a tennivalókat. Ezen túl azonban főleg a gyülekezet hitbeli, erkölcsi állapota érdekelte a vizitálót.”⁶⁵ Ebben a kontextusban egyáltalán nem véletlen, hogy az 1646-os szatmárnémeti nemzeti zsinat a puritánok ellen fellépő erdélyi református püspökre, Geleji Katona Istvánra bízta az egyház törvénykönyvének összeállítását.

⁶¹ SZUHAY, *Az egyházlátogatás (canonica visitatio)...*, 22.

⁶² Uo. 23.

⁶³ „27. Hogy az Anyaszentegyház mindenütt keresztyéni fenitékben és jó rendtartásban maradhasson, végezésünk az, hogy minden esztendőben etszer az Ecclesiák meglátogatassanak, és mind az tanítóknak, mind az hallgatóknak tudományokról és erkölcsökről való tudakozás legyen, de úgy, hogy az látogató embereknek mindenütt eledelt adgyanak azok, a kikhez menendenek.” Lásd: Hercegszöllősi zsinat 1576. 27. kánon, in *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, szerk. Kiss Áron (Budapest: Magyarországi Protestáns Egyelet, 1881), 682.

⁶⁴ 1623. szeptember 13-án a komjáti zsinaton hozott határozatok 10. kánonja írja elő a „püspöknek kiváltképpen való teendőit”, többek közt azt, hogy az egyházközségeket néha soron kívül személyesen is meglátogassa, az espereseket évenkénti vizitációra kötelezze. THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története 1., 1523–1674* (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1998), 456.

⁶⁵ MOLNÁR, A „protestáns etika” Magyarországon..., 121.

sát, amely Geleji-féle kánonok néven vonult be a köztudatba. A gyűjteménynek az esperesi egyházlátogatásra vonatkozó 88. kánonja⁶⁶ – tulajdonképpen a korábban említett 1881-es alkotmányozó zsinatig – az egész országban meghatározta a vizitáció rendszerét és egyben formáját is. Kezdetben csak a három keleti,⁶⁷ majd később valamennyi egyházkerületben érvényre lépett ez a törvény.⁶⁸ A kánon szerint az esperes tisztje volt, hogy az igazgatására bízott egyházakat két vagy három jelesebb társával együtt évente látogassa meg. A püspök számára is kötelezővé tették az úgynevezett „*visitatio generalist*” vagyis az általános egyházlátogatást. Eszerint az egyházmegyét minden harmadik évben kellett vizitálni – a már bevett szokás szerint felváltva ti. a magyarokat az egyik, a székelyföldieket pedig a másik évben –, oly módon, hogy a püspök maga mellé vett két-három esperest, akik képviselték az egész egyházat, s velük együtt látogatta meg az esperesi székhelyeket.⁶⁹ Az esperesi vizitálás előírásaiban megfigyelhetjük azt a hármas felosztást, amelynek mentén a szenioroknak teljesíteniük kellett feladataikat. Mindenekelőtt ki kellett kérdezniük a híveket lelkészüik vallás-erkölcsi életéről, majd a lelkészt a hívekről. Ezt követően az iskolai oktatás és nevelés színvonaláról, a tanító képzettségéről kellett meggyőződnie. Kötelességeik közé tartozott az is, hogy meghallgassák – elsősorban a gyülekezetben újnak számító – lelkész vagy tanító szónoklatát, illetve iskolai vizsgáját. Végezetül pedig az egyház javait, anyagi ügyeit kellett számba venniük. Ha összehasonlítjuk az európai protestáns vizitációs gyakorlattal, a gazdasági ügyek számbavétele újnak számított az egyházlátogatás gyakorlatában. A hitbeli, lelki, erkölcsi, szellemi és anyagi kérdésekre kitérő komplex rendelkezés a protestantizmusnak azon elvét érvényesítette, hogy a hívő ember életének teljességét felügyelet alatt kell tartani. Ez maga a hatalomgyakorlás, hiszen a fegyelmi ügyek kapcsán az egyház a világi

⁶⁶ A 88. kánont lásd: GELEJI KATONA István, *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatahoz képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke 1649*, ford. Kiss Áron, (Kecskemét: 1875), 51–53., letöltve: 2021. november 21., http://leporollak.hu/egyhtori/magyar/KA_GELEJ.HTM#KANON88.

⁶⁷ Szabadi István megállapítása szerint a Tiszántúlon ez a törvény csak 1734-ben jutott érvényre. Lásd: SZABADI István, „Nagy atyáinknak is az Attyaik szerzették”: *A Szatmári református egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei, 1808/1809* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, 2006), 5.

⁶⁸ BUCSAY Mihály, *A magyar protestantizmus története 1521–1945* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1985), 130., továbbá SZUHAY, *Az egyházlátogatás (canonica visitatio)...*, 31.

⁶⁹ GELEJI KATONA, *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi...*, 92. kánon, 57–60.

hatóságra támaszkodva érvényesítette akaratát, ahogy a kánon fogalmaz: „felhasználva, ahol kell és lehet, még a polgári hatóság hatalomkarát is.”⁷⁰

A Magyar Királyságban a katolikus megújulás lendülete a Tridentinum végrehajtásában – erőteljes ellenreformációs törekvésekkel párosulva – egészen a török alóli felszabadító háborúig (1683–1699) kitartott és diadalra jutott. A katolikusok mindenekelőtt az egykori hódoltsági területek egyházi életének újjászervezésével folytatták expanziójukat. A katolikus egyház megerősödését egyfelől a protestánsok ellen folytatott perek – amelyekkel az egyházi elitet kívánták megtörni –, másfelől a Thököly-felkelés kudarca, a szuverén hatalmi entitás elvesztése – az Erdélyi Fejedelemség Habsburg-kézre kerülésével – segítette elő. Mindeközben a protestáns felekezetek a nemzetközi szerződésekként értelmezett békére és rendi szabadságokra hivatkozva próbálták védeni jogaikat és autonómiájukat.

A Habsburg-abszolutizmus nemcsak az egyházak működését szabályozta, hanem beavatkozott a tartalmi kérdésekbe is. A korábban már említett *Explanatio Leopoldina* (1691), majd az első és második *Carolina Resolutio* (1731, 1734) értelmében többek között az artikuláris helyekre korlátozta a protestánsok nyilvános vallásgyakorlását. A magánkultusz, azaz a vallásos könyvekből való felolvasás helyét pedig a legszorosabban vett családi körre szűkítette. Mindezeket túl korlátozta a vizitációt, a nem artikuláris helyeken azt csak az illetékes katolikus főesperes gyakorolhatta. Az evangélikus és a református egyházat – az erdélyi kivételével – négy-négy egyházkerületre osztották, s azok élére szuperintendenseket neveztek ki. Ez az új működési elv – amely jóllehet egy korábban kialakult hagyományra épült – valójában hierarchizáltságánál és centralizáltságánál fogva a Habsburg-kormányzat számára biztosította az egyházszervezet könnyebb ellenőrzését.⁷¹ A protestánsok teljes körű vizitációs jogukat csak a türelmi rendlettel nyerték vissza.

⁷⁰ Uo. 88. kánon, 52.

⁷¹ NAGY Zsombor, „A múlt század második feléből származó magyar református canonica visitációs jegyzőkönyvek kutatásának problémái”, in *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma* (1998. november 3.), *Tanulmányok*, szerk. Kósa László, Kiss Réka (Budapest: ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999), 121–138., 126.